

BÁLINT PETRA

Házasságtörés, feleségverés, gyerekgyilkosság Családon belüli konfliktusok a 18–19. századi Heves megyében

Jelen tanulmány az 1777–1850 között megjelenő családi konfliktusokat mutatja be, Heves és Külső-Szolnok vármegye¹ településein lezajlott büntetőperek alapján. Kutatásomat a Heves Megyei Levéltárban végeztem, s Heves és Külső-Szolnok Törvényszékének vármegye iratai közül büntetőpereket tekintettem át, kiválasztva három évkört: az 1830-as, az 1840-es és az 1850-es éveket.² Majd a kutatás forrásanyagát és időkeretét is kiterjesztve az úriszéki anyag vizsgálatát kezdtem meg az 1770-es évektől.³ A két forrásanyag nagyban hasonlít egymásra,⁴ ami lehetővé teszi az együttes bemutatást és elemzést.

Hazánkban 1792-től tették kötelezővé a perek megyei levéltárakban való elhelyezését, így a periratok a per befejezése után a főjegyzői hivatalból a levéltárba kerültek.⁵ Sokáig csak a visszaesőket tartották nyilván, majd a 18. század második felétől jelent meg a „fekete könyv”, amelybe már az összes elítélt bekerült. A pereknek megvolt a kötelező, hivatalos formája. Az általánosan, de nem feltétlenül minden perben megjelenő részek a következők voltak: az „önvallomás”, tanúvallomások, ítélet, orvosi jelentés a sérülésről vagy a halotti boncolásról; személyleírás, védelem érvelő szövege. A kutatás folyamán az ön- és tanúvallomások a legjobban használhatóak, hiszen azokban kérdés-felelet formájában a résztvevők saját tapasztalataikat mesélik el, sokszor hosszúra nyúló, elbeszélő formában. Ezekben a szövegekben bukkannak fel azok az adatok, amelyek – attól függetlenül, hogy megszerkesztett, esetleg tisztázott szövegről van szó – pontosabb és a mindennapi élethez közelebb álló képet adhatnak a kor társadalmáról. Éppen ezért tartom fontosnak a vallomások betűhű, kontextusban elhelyezett közlését is.

A tanulmány a források segítségével tesz kísérletet az adott korra jellemző mentalitás, viselkedés és gondolkodásmód megjelenítésére. A konfliktusokkal együtt járó, vizsgálatra kerülő agresszivitás és agresszív viselkedés is a mentalitás alkotóelemei, amelyek az élet minden területét, a társadalom minden rétegét érintették. Kérdésem jelen esetben, hogy az alsóbb társadalmi rétegek életében ez milyen módon jelent meg, és az adott közösségben milyen reakciót váltott ki. A perekben legnagyobb számmal jobbágyok szerepeltek, s ha tettek nem is tekinthetők éppen mindennapinak, a vallomásaikban ismertetett körülmények, vagy az apró részletek által találhatunk a korra és a társadalmi rétegre vonatkoztatható jellemzőket.

Az családi erőszak mint kutatási téma

A büntetőperek és úriszéki anyagok között nem ritka a családi élettel kapcsolatos konfliktusok megjelenése. Ezt a feltérképezett és a következőkben bemutatásra kerülő perek is mutatják, melyekben – a forrásanyag típusából adódóan – a családról mindig valamilyen konfliktuson, erőszakos

tetten keresztül kaphatunk információkat. Nem az erőszakot tekintem alapvetőnek a családi életben, de a források milyenségéből adódóan a deviáns és nem mindennapi esetek kerültek előtérbe.

Az erőszak a múltban és a mában is egyaránt jelen lévő tényező, az erőszakos viselkedés az emberi tulajdonságok egyike. Mégis sokszor találkozhatunk azzal a megállapítással, miszerint a megelőző évszázadokban az emberek sokkal erőszakosabbak voltak, mint napjainkban. Ezek szerint az agresszív viselkedés változó, átalakuláson megy keresztül? Az idők előrehaladtával s az emberiség fejlődésével eltűnőben lenne? Elias szerint a nyugat-európai ember természete és viselkedése a középkortól kezdve mutat változást. Úgy véli, olyan fejlődés és tulajdonképpen civilizációs folyamat ez, mint amilyen a gyermek megy át a felnőtté válása során, amikor megtanulja kezelni ösztöneit, alkalmazkodni a társadalomhoz. A megelőző évszázadokban az ember azonban kevésbé tartotta féken az ösztöneit, a felnőtt és a gyerek magatartása között is sokkal kisebb volt a különbség. Elias arra a megállapításra jut, hogy az ösztönök, érzelmek (hit, félelem, büntudat, öröm, harciasság, ellenszenv) szélesebb körben voltak láthatóak a társadalomban, mint napjainkban. A mindennapi életben az erőszak „nyilvánosabb” volt, de ez emberek nem voltak erőszakosabbak, csak ez nyilvántabban mutatkozott meg.⁶

A feudális korban az emberek nagyobb létbizonytalanságban éltek. A veszély mindennapos volt az egyén életében, és ez nemcsak a javakra, hanem a testre is vonatkozott.⁷ Az agresszió jelen volt a gazdaságban, hiszen a haszonszerzés legegyszerűbb formája az elnyomás, és a zsákmányszerzés volt. A jogrendben is létezett mint szokásjog, a személyes és közösségi igazságszolgáltatás (például családi bosszú) alakjában. Átitatta a mindennapi szokásokat is, ami többek között abban mutatkozott meg, hogy az egyén nehezebben kezelte fölindultságát, illetve a fájdalom látványára kevésbé volt érzékeny.⁸ Ezek szerint a lakosság a középkorban, és még ezt követően is, ténylegesen hozzá volt szokva a kegyetlenség legalizált formáihoz – leginkább a nyilvános kivégzések és egyéb büntetés-végrehajtások által –, amelyek teljesen máshogy alakították az agresszióval szembeni viszonyukat.⁹ Érdekes még egy megállapításra kitérni, miszerint az erőszakot általában a férfiakhoz kötik.¹⁰ Több más kutatásban¹¹ is megjelent ez a gondolat, és saját kutatásom eredménye is azt támasztja alá, hogy a férfiak hajlamosabbak voltak az erőszakra. Az agresszió vizsgálatakor a konfliktuskezelés és megoldás problémája is vizsgálható. A konfliktus megoldásának lehetőségeiben egyfajta hierarchia állítható fel a társadalomban. Megoldó személy lehetett a családban az apa (ha valami történt, őt is felelősségre vonták), a munka világában a céhek, és ezek felett pedig a városi bíróság tehetett igazságot. A kutatások sokszor mellőzik, mégis érdemes a nem fizikai erőszak megjelenésével is külön foglalkozni.¹² Ennek formája lehet a megszegényítés, nemi erőszak okozta nem fizikai bántódások, a verbális agresszió, vagy például a boszorkányság vádja.

A szakirodalom segítségével tehetünk néhány általánosító, összefoglaló megállapítást, miszerint az agresszivitás minden társadalmi réteget érintett, kiindulási iránya lehetett uralkodói, egyházi, népi is, lehetett egyéni vagy közösségi (kollektív), (tehát privát és nyilvános); legális és illegális; és a nemek tekintetében pedig leszögezhető, hogy főleg férfiak művelték. A különböző területeken és korokban közös, hogy mindenhol megjelenik a heves emberi cselekedet, és az arra adott társadalmi válasz.¹³

Kutatásaim során a történeti családkutatás szakirodalmát is segítségül hívtam. A témát kutatók legfőképp a családszerkezet történetével és annak fejlődésével foglalkoznak.¹⁴ Ilyen például a történeti demográfia iránya is, amely a család és a háztartásstruktúra összehasonlítására összepontosít. Ezen kívül vizsgálat alá került már a család és a társadalom, a családon belüli szocializáció, a családtagok, nemek, nemzedékek kapcsolata vagy a családi élet érzelmi vonatkozásai.¹⁵ A családon belüli erőszak specifikus téma, de a nem konkrétan ezzel foglalkozó kutatásoknál is tanulságos például a felhasznált forrástípusok áttekintése, mint az egyházi anyakönyvek, jogszabályok, prédikációk, naplók, levelek, irodalom, politikai írások, önéletrajzok, útleírások anyaga. Ezek segítségével például Guy Halsall egy tiszta és jól elhatárolt korszakolást állított fel, melyen végigkísérhetjük, hogy a mély érzelmek nélküli, nyitott családi kapcsolatrendszerből hogyan alakult ki a szűk, patriarkális nukleáris családon keresztül a modern család.¹⁶ Philippe Ariés szintén a család átalakulásának, fejlődésének kutatását tűzte ki célul, bár fő művében látható, hogy a hangsúlyt végig a gyermek jellemzésére helyezte, arra, hogy miért és hogyan változott a helye és jelentősége a családban. A fejlődési folyamatban ő is a 18. századot emeli ki, amikor a magánélet (a diszkréción és az intimitás) kialakulását teszi.¹⁷ Ezen kutatások alapján a családot egy változó, multifunkcionális egységként kell kezel-

ni, amelynek fogalma, kiterjedése, elemei különbözőek lehetnek. Egyetértek azonban Granasztói György megállapításával, miszerint talán nem is az a legfontosabb cél, hogy meghatározzuk, mi a család, hanem hogy vizsgáljuk, hogyan működött.¹⁸

A perekben megjelenő családi konfliktusok

A családon belüli konfliktusok különböző formái az alább elemzett kerülő 11 per segítségével kerülnek bemutatásra. A kutatás során több olyan ügyel is találkoztam, amelyekben megjelennek hasonló problémák, de az itt közölteket tartottam a legfigyelemreméltóbbnak, és ezek voltak a legjobban dokumentálva is. A perek között megjelenik az újszülött- és gyermekgyilkosság, a feleség és szülő bántalmazása, illetve a házasságtörés is. Az eseteket ebben a tematikus sorrendben ismerettem.

Az általában szóbeli agresszióból kirobbanó erőszakos tettek közül több gyilkossággal végződött. A korban az emberölés mind a nép, mind a hatóságok körében a legnagyobb bűnnek számított. Mutatja ezt, hogy a bíróság az ilyen tettért a lehető legsúlyosabb ítéleteket róta ki, halálbüntetés vagy több éves szabadságvesztés formájában. A 18. század második felében elkülönítették a közönséges (nem minősített), szándékos, gondatlan és véletlen emberölést.¹⁹ A 18. század végére az emberölések, ezen belül is a gondatlanságból elkövetettek száma, rohamosan nőtt. Az áldozatokat tekintve elkülönítették a rablógyilkosságot, a férj, feleség, egyenesági felmenők megölését, illetve a gyermekgyilkosság/magzatölés eseteit. Az utóbbit a megégetés és a mérgezés eseteivel együtt súlyosabb bűnnek tekintették. Gyakoriak voltak a házasságon belüli konfliktusok is, amelyeknél többször a feleség volt az áldozat, a férfiak többnyire agyonverték, -szúrták feleségüket. Ilyen gyilkosság esetén felmentő vagy enyhítő körülményként a gyenge idegállapotra, illetve hűtlenségen ért házastársra lehetett hivatkozni. A 19. századra visszaszorult ugyan a testi büntetés, illetve a halálbüntetés kiszabása, de a vizsgált gyilkossági ügyekben továbbra is ez volt a leggyakoribb ítélet.²⁰ A perek adatai szerint a többi bűnös vétkéért 3–5 év közötti szabadságvesztés járt, emellett a vérdíj (*homagium*) és a tanúk bérének megfizetése is kötelező volt.²¹

Egy 1844-es perben a vizsgálatot Molnár Mihály 34 éves abádi lakos ellen indították, aki a vád szerint, előre megfontolt szándékkal, többszöri próbálkozás után ölte meg mostohagyerekeit (1844, Tiszaabád).²² A megölt kisgyermekről kiderült, hogy házasságon kívüli kapcsolatból született, hiszen a feleség így vallott: „leányi pártámat a megfojtatott kis gyermekkel törvénytelen uton vesztettem.” A perben lejegyzett további adatokból egyértelmű, hogy jelen esetben egy megesett lány²³ és egy özvegy férfi friss házasságával találkozunk. A feleség, a 23 éves Szilágyi Julis elmondása szerint azon a napon férjével a kerítést, a sövénykaput igazították. „Korcznak valót kértem tőle, által adván is akácz fa keveredvén közé, kezemet megszurta.” A nő leszidta férjét, miért nem vigyáz jobban, a férj erre visszaszólt: „Bemehetnél egyszer már főzni is.” A nő be is ment a konyhába, kisgyermek pedig a férfival a kerítés mellett maradt. Főzés közben a nő kérte férjét, hogy nézze meg az udvaron lévő kisgyereket és vigye be. A nő ezután már csak egy sikítást hallott, s kiszaladva az udvarra látta, hogy a férfi keze a gyerek nyaka körül van. Az ekkor már élettelen kisgyereket bevitték a házba, letették az ágyra, amikor a férj késsel kezdte fenyegetni a nőt. Szilágyi Julis kiszaladt az útra, de a férj ígéretére, hogy nem bántja, visszament. Molnár Mihály rögtön mentegetőzött azt állítva, hogy a gyermeket a „malacz elrántotta a nehézség azért elütötte, halálát az okozta.” A nő azonban látta, hogy a gyermek ruhája nem sáros, nincs elszakadva, és így nem hitt férjének. Amint visszament a házba, még próbálta kétségbeesetten feléleszteni a halott kisgyereket: ruhát melegített és betakarta vele a testét. A férj kérte, hogy ne szóljon senkinek erről, de a nő nem bírta elhallgatni a történeteket, s másnap először a szomszédhoz, majd apjához ment, s bevallotta mit tett a férje. Vallomásában elmondta, hogy máskor is előfordult már, hogy a férfi erőszakosan viselkedett, de ő ebben soha nem segédkezett neki. A bíróságot meggyőzte vallomása és azt követően már nem kezelték gyanúsítottként, és végül büntetlenül elengedték. A férj próbálta menteni magát, betegsége-re hivatkozott, és arra, hogy felesége nem kedvére cselekedett: „Nyugodt helyzetem feleségemmel nem volt.” – vallotta. Elmondta, látta, hogy a malac feldöntötte a gyereket, akkor odament, és nyakánál fogva a kezére tette. A kést pedig azért vette elő, hogy megszurja magát, majd a mellette lévő másik kisgyerek kezébe adta.²⁴ Bevallotta, hogy akkor talán megszorította a kisgyereket, de előtte

soha sem tett ilyet, csak egyszer mérgében, mikor a gyermek véletlenül levizelte. Azt állította, nem tehet róla, hogy ebben az esetben „szerencsétlenül járt.” A férfihez kirendelt védelem is betegségre hivatkozott, de mivel a látélet is alátámasztotta, hogy a gyermeket megfojtották, a bíróság úgy döntött, hogy „az élők sorából kitöröltetni kéri.” A bírók egyértelműen állították: a férj gyűlöletből ölte meg a kisfiút, amiért az nem az övé volt, végül mégsem ismerték el a szántsándékot, el is vetették a halálbüntetést, és két év rabságot szabtak ki rá.

A vallomásokban elmondott körülményekből is jól látszik, hogy a házaspár, talán múltjukból kifolyólag is, de nem élhettek teljes harmóniában, és a gyermek, mint azt más kutatások is alátámasztották, az „új” apával szemben kiszolgáltatott helyzetben volt.²⁵ Pontosabb képet kaphatnánk erről az ügyről, ha ismernénk más körülményeket is. Például fontos adalék lehet az, hogy az esetet végignézte a vallomásban szóba kerülő másik gyerek is, aki a férfihez tartozott. Azonban vele a bíróság nem foglalkozott, nem jegyezték le adatait sem. A megölt kisgyermek vér szerinti apjáról sem tudunk meg információkat.

A másik lejegyzett gyermekgyilkosságot egy férjzett cseléd követte el (1850, Szücsi).²⁶ Spányik Mária, a 22 éves gyöngyösi származású asszony, Petkó Pál főzőnéje volt. A fiatal cseléd újszülött gyermekével végzett, mivel az törvénytelen kapcsolatból született.

A néprajzi kutatás is feltárta, hogy az ilyen tett ebben a korszakban, s később sem volt ismeretlen az alsóbb társadalmi rétegek körében. A megesett nők – félve a közösségi és hatósági szankciótól – semmilyen eszköztől nem riadtak vissza, hogy terhességüket eltitkolják, vagy a nem kívánt magzatot elpusztítsák (például nem hívtak bábát, hagyták az újszülöttet meghűlni, kitették az útszélre, megfojtották stb.).²⁷ Mária Terézia rendelte el, hogy ezeket a megesett nőket ne büntessék meg, de figyeljék őket, hogy megelőzzék az esetleges gyerekgyilkosságot.²⁸ Majd a 19. század közepi jog elsődlegesnek a magzat védelmét tartotta, és a magzatot a fogantatástól kezdődően élő gyermekként kezelte. A jog álláspontja szerint ebben a bűnben elkövető csak az anya lehet, mások csak bűnrészesek, azonban ha bizonyítani tudják a csecsemő halva születését, nem lehet büntető ítéletet hozni. Ilyen esetekben tehát mindig nagyon fontos volt a szándékosság és gondatlanság kérdése. Ezáltal a magzatgyilkossággal foglalkozó ügyek bonyolultabbak voltak a többinél, főleg a tett bizonyítása szempontjából, hiszen sokszor nem derült ki, hogy a gyermek halva született, vagy az anya végzett vele.²⁹ Általános tényező, hogy a másik házasságtörő vagy paráználkodó felet – a férfit – csak ritkán vette elő a bíróság, legtöbbször ki sem hallgatták őket.³⁰

A fentebb említett cselédlány, Spányik Mária vallomása szerint soha nem volt még büntetve, és férjétől már volt egy gyermeke (nem derült ki, hogy hány éves, él-e egyáltalán). A házasságtörés egyértelmű volt, mivel férje már két éve fogházban tartózkodott, és a feleség be is vallotta, hogy a nőtlen gyöngyösi csapó mestertől esett teherbe.³¹ Zvaratka János csapó mester még a cseléd házassága előtt volt annak szeretője, el is akarta venni, de a legény apja ebbe nem egyezett bele. Azonban amint a fiú visszatért vándorlásából, újra járni kezdett a lányhoz. A nő vallomásában elmondta: „Sem pedig nem hittem, hogy én valósággal reménységbe vagyok”. Azt állította, nem tudott terhességéről, a félelem, rettegés, szégyenérzet miatt cselekedett meggondolatlanul a gyermek születésekor: „egészen magán kívül ragadta eszméletemet” – vallotta. A nő elmesélte, hogy a szülés napján egyre rosszabbul lett, majd egyedül megszülte gyermekét, és a „pervétába”³² dobta. Ezután elment a bábához megvallani mi történt, aki először a papnak szólt, majd a csendbiztos úrnak, s végül a szolgabírónak, így mindenki megtudta sorban a történeteket. A közvetlen tanú Magyar Anna volt. Vasárnap Spányik Mária áthívta magához a tanút, aki elmondása szerint éppen templomba akart menni, de azért eleget tett a hívásnak. A nő arra kérte a tanút, vigye el a „gyerek mását”,³³ és azt állította, hogy az újszülött halva született és a kocsisné már tegnap elvitte magával Csányra, hogy ott eltemesse. Azonban a tanú látta, hogy az udvaron az árnyékszékhez vezető út homokkal van leszórva, és ez gyanús lett neki. Ezután elment a lelkészhez és feljelentette a lányt, hiszen azt hazudta mindenkinek, hogy a gyermek halva született. A másik tanú maga a kocsisné volt, aki elmondta, hogy virágvasárnap reggel Spányik Mária arra kérte, rakjon helyette tüzet, mert ő rosszul van. Majd bevallotta, hogy gyermeket szült, de az halva született, s a gazda vitte el magával Csányra, hogy ott elássa.

A kirendelt védelemnek nem sikerült elfogadható érveket felhoznia. A szegény, gyenge nő védte, és azt állította, hogy a tett s a terhesség talán nem is bizonyítható, hiszen nem látta senki. A bíróság ezeket a feltevéseket elvetette. Emellett az orvosi jelentés is alátámasztotta a büntetett,